

ГОДИШНИК
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

ANNUAL
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of History

СОФИЯ 2020

SOFIA 2020

ТОМ/VOLUME 105

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

СЪДЪРЖАНИЕ

1000 години от учредяването на Българската автокефална архиепископия в Охрид

<i>Георги Н. Николов, Павел Павлов</i> – Предговор	7
<i>Angeliki Delikari</i> – The jurisdiction of the Archdiocese of Ohrid through the centuries (1019 – 1767)	9
<i>Павел Павлов</i> – Архиепископията на България – първенство и приемственост (според грамотите на император Василий II)	22
<i>Илия Г. Илиев</i> – Кирило-Методиевската проблематика в книжнината на Охридската архиепископия (XI – XIII в.)	32
<i>Mitko B. Panov</i> – Tsar Samuel in the ideological concept of the Ohrid Archbishopric: tradition and invention (11 th – 17 th century)	49
<i>Даниел Цийман</i> – Архиепископията в Охрид по времето на Епирското деспотство (1204 – 1230)	64
<i>Светлана Куюмджиева</i> – Нотирани паметници от югозападните български земи до XV век	74
<i>Венцислав Каравълчев</i> – Писмата на българския архиепископ в Охрид Паисий до Италийския митрополит Тимотей	92
<i>Лиляна Симеонова</i> – Перипетиите около публикуването на т. нар. Дюканжов списък и мястото на Шарл Дюфрен, Съор Дюканж (1610 – 1688), във френската византология от XVII в.	98
<i>Иван Йовчев</i> – Църковните епархии във Вардарска Македония между двете световни войни	106

Thracica et Protobulgarica

Кръгла маса по повод 120 години от рождението на проф. Веселин Бешевлиев

<i>Йоанна Бенчева</i> – Thracica et protobulgarica. Кръгла маса по повод 120 години от рождението на проф. Веселин Бешевлиев	119
<i>Боян Бешевлиев, Снежана Ракова</i> – Веселин Бешевлиев и дейността му в Института по балканистика	122
<i>Деница Петрова</i> – Проучванията на Веселин Бешевлиев върху византийските извори за управлението на хан Крум	139
<i>Тама Томов</i> – Два орнитоморфни графита от храма „Св. София“, Константинопол	145
Списък на съкращенията	161
Авторите	162

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 105, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 105, 2020

ДВА ОРНИТОМОРФНИ ГРАФИТА ОТ ХРАМА „СВ. СОФИЯ“, КОНСТАНТИНОПОЛ

ТОМА ТОМОВ

Нов български университет

*Thomas Thomov. TWO ORNITOMORPHIC GRAFFITI FROM THE TEMPLE OF
“HAGIA SOPHIA”, CONSTANTINOPLE*

The first graffito-drawing, from the northern gallery, that we present here contains a heraldic eagle. Byzantium inherited from Rome the use of the one-headed eagle as one of the emblems of imperial power, but it seems that its use as a military insignia disappears too quickly. However, the reliefs, as well as the miniatures, retain the tradition of the one-headed eagle for a long time. Due to the fashion of the eastern fabrics, which turned the two-headed eagle into dominate ornament on the palace garments during the Komnenian period, the usual one-headed eagle was almost completely replaced by this new, imaginary version. The body of the graffito eagle has a teardrop shape and with its almost round top finds a close parallel to some of the eagles on the eastern tissues. However, other details point out to the Byzantine tradition of embroidered silk textiles and reliefs. All this could points to a relative dating of the graffito between the 10th and 13th century.

The second graffito is a double-headed eagle standing in heraldic pose from the southern gallery. The graffito drawing represents later image of a crowned double-headed eagle, since the examples with such a motif are more common in the 14th and 15th centuries, when it appears on marble reliefs, textiles with embroidery, seals, coins, sgraffito ceramics and manuscript illustrations. From the end of the XIV – the beginning of the XV century one can find that the heads of double-headed eagles begin to appear with crowns or, very often, a little lily. Based on all the details, but most of all the wings and the shape of the torso, as well as the spur on the left leg, it is possible to accept the relative dating of the first of the graffiti drawings within a time span between the 14th – 15th centuries. The Greek inscription (Tornikios) could hypothetically linked some representative of the famous Armenian (or Georgian) family with the depicted two-headed eagle.

It seems to me that in the ornitomorphic-graffiti from the Church of Hagia Sophia is impossible to see nothing than a general image of power or a triumph of good.

Keywords: graffiti, Byzantium, Constantinople, one-headed eagle, double-headed eagle, St. Sophia.

Средновековните писмени свидетелства под формата на надписи върху не книжна основа, както и официална документация, като грамоти, писма и книжа, са сравнително малко. Отличителна тяхна черта е, че са създадени чрез писане – единственото тогава средство за документиране. Но много често тези свидетелства са съпътствани от рисунка, придружена или не с текст, която в някои случаи е носител на информация за миналото наравно с един писмен извор.

Става дума за графити. Обикновено графити са надписи или рисунки, които са издраскани с остър предмет на твърда основа. Най-очевидните затруднения, които са свързани с графитите, се заключават в това, че те не предполагат преки указания за тяхната датировка. Решението на този проблем е да се вглеждаме внимателно в особеностите на всеки надпис или рисунка. Въпреки разнопосочните мнения за графитите, които се колебаят от поругаване до поклонничество, те са важни за съвременния изследовател, защото чрез тях се надниква в миналото.

Черквата „Света София“ в Константинопол заемала първо място сред православните храмове на Изтока в очите на идващите от различни места богомолци, които ѝ придавали особен сакрален идеологически смисъл¹. Самият храм бил смятан за съсредоточие на Божията благодат, а разказите за чудеса и знамения били известни далеч отвъд пределите на Византия. Оттук и убеждението, че обръщението към Бог чрез текст или рисунка, дори и върху стените на храма, запазва своята сила дотогава, докато съществува самият надпис, който изпълнява по този начин функцията на вечна молитва.

Значителен интерес във връзка с изучаването на надписите-графити на кирилица и рисунките-графити представляват хорове (галериите) на черквата „Света София“. Вторият етаж на храма е зает с обширни галерии, заобикалящи от три страни централната част на храма. Днес се наброяват 95 кирилски надписа и един на глаголица, а рисунките са над 200 и заедно с останалите латински и гръцки надписи оформят „неофициалния архив“ на този забележителен храм, който не само допълва, но често пъти предлага съвсем различна история².

¹ Малето, Е. Антология хожений русских путешественников XII – XV вв. Исследование. Тексты. Комментарии. Москва, 2005, с. 137.

² Публикуваните до този момент рисунки-графити вж. у: Савова, Кр. Модата според един графит на жена от храма „Св. София“ в Константинопол. // *Списание за*

РИСУНКА НА ЕДНОГЛАВ ОРЕЛ

Първата от разглежданите рисунки-графити представлява едноглав орел в хералдична поза (рис. 1 и 1а) – с разперени криле и дълги махови пера. Те се спускат покрай тялото от двете му страни, а краищата им са извити видимо навън.

Птицата има мощни крака, широко разкрасени към краищата на крилето. Фалангите на пръстите са извити под формата на сърп с остри нокти, които са показани на двата предни и на обрънатия назад пръст. Главата на птицата, плътно поставена на права, къса шия, е обръната надясно и добре нарисувана: показано е малко черно око и голям, несъразмерно удължен остър клон. Той е затворен, но в края му се вижда подаващ се навън език. Главата е гола, без перчемче или ушички. Силно издранкото оперение започва от темето на птицата, спуска се надолу и образува един вид яка или шал на шията, която отделя главата от тялото, и продължава с малки пухкави пера на раменния пояс. Оперението на тялото, в горната част

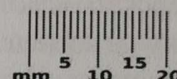

Рис. 1. Прерисовка на графита с едноглавия орел

текстил, облекло, кожи и технологии. Онлайн, 2018, № 5, с. 134 – 136; **Томов**, Т. Игра на „Дама“ в храма „Св. София“, Константинопол. – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София, 2013, с. 437 – 452; **Savova**, Chr., **Thomov**, Th. Two Graffiti Drawings in the Church of Hagia Sophia, Constantinople. // *Bulgaria Mediaevalis*. In memoriam Paul Canart, 9, 2018, No 1, p. 27 – 52; **Savova**, Chr., **Thomov**, Th. A woman's graffito drawing from Hagia Sophia, Constantinople. // *ЗРВИ*, 56, 2019, с. 233 – 241; **Thomov**, Th. Four Scandinavian ship graffiti from Hagia Sophia. // *Byzantine and Modern Greek Studies*, 38, 2014, No 2, p. 168 – 184; Maritime ex-voto graffito from the Church of Hagia Sophia, Constantinople. // *Byzantinoslavica*, 73, 2015, No 1, p. 57 – 74; **Томов**, Т. Гербове-графити от храма „Св. София“ в Константинопол. – В: Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София, 2018, с. 679 – 693. Откритите от мен 16 хералдични графита предоставих за публикуване на своя италиански колега М. К. А. Гора: **Gorra**, M. C. A. Observations and reflections on some coats of arms graffiti in Santa Sofia in Constantinople. <https://www.academia.edu/35771277/Observations_and_reflections_on_some_coats_of_arms_graffiti_in_Santa_Sofia_in_Constantinople> (17 март 2019).

на крилете и до половината на десния крак е предадено с помощта на вълнообразни щрихи, имитиращи пера.

Тялото на птицата е масивно и широко, със силно изпъчени гърди, напomniaщо по форма капка. Късата опашка е нарисувана с шест широки пера, като краищата на външните опашни пера са извити към крилете и краката на птицата, а пък двете средни пера са по-къси и окръглени в долния си край. В горната част на тялото, по шията и по хоризонталните рамене на мощните, спуснати надолу криле са нарисувани късите пера чрез зкръглена щриховка. Долната част на крилете е образувана от дълги (махови) пера, леко извити настрани и събрани в два остри края.

Плитко, но отчетливо издълбаната рисунка се намира на южната стена на североизточния пилон в северната галерия и е с размери: широчина 7,5 см, височина 7,5 см; на около 160 см от нивото на пода. Рисунката може да се определи като орнитоморфно изображение, символизиращо власт или триумф на доброто.

Преди всичко е необходимо да се отбележи, че въпреки представата, според която Византия наследила от Рим едноглавия орел като една от емблемите на императорската власт, това изображение, както изглежда, се използвало в качеството му на военен отличителен знак. Но той изчезва доста рано. Орелът никога не се появил на византийско знаме, където най-често поставяли образи на светии. А след управлението на император Ираклий (610 – 641) той повече не се среща върху византийски монети³. Византийските императорски копри-нени дрехи с едноглави орли в Западна Европа са представени от относително малък брой екземпляри⁴.

Впрочем релефите, както и миниатюрите, запазват по-дълго традицията на едноглавия орел⁵. Така на миниатюрите с изображения на византийските василевси от династията на Палеолозите образът на едноглавия орел е възпроизведен върху възглавничките, на които василевсът, седнал на трон, поставя своите стъпала⁶. По времето на Комнините, благодарение модата на източните платове, която превърнала двуглавия орел в орнамент на дворцовите дрехи, обичайният едноглав орел бил заменен почти напълно от новия, въображаем

³ Solovjev, A. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. // *Seminarium Kondakovianum*, 7, 1935, p. 129; Babuin, A. Standards and Insignia of Byzantium. // *Byzantion*, 71, 2001, No 1, p. 40 – 41 обаче смята, че императорите запазили орела като свой „личен отличителен знак на бойното поле“.

⁴ Androudis, P. Double-Headed Eagles on Early (11th – 12th c.) Medieval Textiles: Aspects of Their Iconography and Symbolism. – В: Ниш и Византия. Сборник радова, књ. XIV, 2016, с. 317.

⁵ За релефите вж.: Solovjev, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 130 (с примерите).

⁶ Ibidem, p. 130, 134.

вариант⁷. Необходимо е да се посочи обаче, че във Византия традицията с едноглавия орел била все още жива и през XIV в.⁸

За съжаление, не се удава намирането на точен паралел на орела от разглеждания графит. Възможно е да се говори единствено за сходство на редица детайли в неговото изображение с черти у други едноглави орли от различни артефакти. В частност, проследява се близък паралел между графита и изображение на едноглав орел например върху релеф (оперение, глава, положение на краката) на мраморна плоча (X в.) от Константинопол, Британски музей⁹. По същия начин е необходимо да се вземе предвид изображението на птицата (капковидно тяло, глава) върху казула (риза) от пурпурен копринен серж (X – XI в.), с произход от Константинопол. Тя принадлежала на Албуин, епископ на град Бригсен (Италия), и днес се съхранява в съкровищницата на градския катедрален храм¹⁰. Внимание привлича и фрагмент пурпурен копринен серж от судария (пелените) на св. Жермен (X – XI в.), с константинополски произход, на който е изобразен орел (капковидно тяло, глава), Музей „Св. Жермен“, бивше абатство „Св. Жермен“, Оксер¹¹. Освен това сравнение изисква и изображението на орел (капковидно тяло, глава, оперение) върху плоча с релефи от олтарната преграда в черквата „Св. Йоан Мангутис“ (X – XI в.), Атина¹²; каменен релеф (X – XI в.) с изображение на орел (капковидно тяло, глава, оперение, опашка) от Музея Кореале, Соренто¹³, както и изображения на птицата (капковидно тяло, глава, положение на краката) на средновековен медальон (XI – XII в.), о. Пъкуюл луй Соаре, Музей за национална история и археология, Констанца¹⁴. Към посочените паралели се добавят изображения на орел (глава, оперение, опашка) върху плоча с релефи от олтарна преграда (XII в.), Константинопол, съхранявана в Музея за византийско и раннохристиянско изкуство, Берлин (инв. № 3250), както и това (глава, оперение) върху релефна плоча от кулата на атонския манастир *Пресвета Богородица* (манастир

⁷ Ibidem, p. 163.

⁸ Ibidem, p. 134 – 136 (с примерите). Подобна традиция се проследява също и в Трапезундската империя, където едноглави и двуглави орли били използвани паралелно почти до края на нейното съществуване: **Babuin**, A. *Standards and Insignia...*, p. 37.

⁹ *Byzantium: Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections Paperback*. Ed. by D. Buckton, London, 1994, p. 141, No 151.

¹⁰ **Muthesius**, A. *Byzantine Silk Weaving: AD 400 to AD 1200*. Ed. E. Kislinger, J. Koder. Vienna, 1997, p. 45 – 70, M62, C. ii.A; 184, fig. 14b.

¹¹ **Muthesius**, A. *Byzantine Silk Weaving...*, p. 184, M61, C. ii, fig. 14a; **Androudis**, P. *Double-Headed Eagles...*, p. 318, n. 34.

¹² **Bollók**, Á. *The Birds on the Braid Ornaments from Rakamaz: a View from the Mediterranean*. – In: Daim, F., Drauschke, J. (eds.) *Byzanz. das Römerreich im Mittelalter. Teil 3. Peripherie und Nachbarschaft*. Mainz, 2010, p. 336, fig. 5 [331 – 368].

¹³ Ibidem, p. 336, fig. 1.3.

¹⁴ Ibidem, p. 338, fig. 7.

Амалфитион)¹⁵, а също и изображението на орел (капковидно тяло, глава, оперение) на релеф върху плоча (вер. X – XI в.?) от Музея в град Ушак, Турция, (рис. 30)¹⁶. Всички тези примери ни насочват към период между X – XIII в.

Кой и защо е нарисувал разглеждания орел на стената на „Св. София“ е трудно да се определи. Орлите, разбира се, предизвикват и множество други асоциации, освен тази, че те символизират власт. Според мнението на П. Андрудис, изказано по повод изображението на едноглав орел върху т. нар. кралски плащ, атрибут от коронацията на краля на Сицилия Рожер II (1130 – 1154), орелът безусловно служел за емблема на императорската власт¹⁷. Впрочем дълго време се считало, че едноглавият орел бил емблема на Трапезундската империя¹⁸. Разбира се, възможно е приведените примери да се тълкуват по различен начин. Допустимо е в тях да се види не само византийско, но също и източно влияние. По всяка вероятност то намира проява в придаване на капковидна форма на тялото в някои от изображенията. А може би е оправдано да се приложи към тази рисунка в християнски храм ислямското разбиране за орела в качеството му на апотропеен символ, или дори да бъде възприет като „птица за душата“?¹⁹

РИСУНКА НА ДВУГЛАВ ОРЕЛ

Втората от рисунките-графити (рис. 2 и 2а), която е предмет на тази статия, представлява двуглав орел. Той е изобразен в хералдична поза²⁰ – с мощен

¹⁵ **Ανδροῦδης**, Π. Γύρω από κάποια μεσοβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους. La sculpture byzantine. VIIe – XIIe siècles. – In: Actes du colloque intern., organisé par la 2e Éphorie des antiquités et byzantines et l'École française d'Athènes (6 – 8 septembre 2000). Éd. par Ch. Pennas, C. Vanderheyde. [Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplément, vol. 49], Athènes, 2008, p. 282, No 17, 18.

¹⁶ **Armağan**, M. A Middle Byzantine Eagle-Decorated Capital from Hierapolis Archaeological Museum. – In: Atti Accademia Roveretana Degli Agiati, ser. IX, 2018, No 8, p. 109, Fig 2. Плочата с орел от Ушак е без датировка, както ме информира д-р М. Армаан, на която тук изказвам своята благодарност. По стил и иконография тя стои близо до плочата с двуглав орел от Стара Загора, края на X – началото на XI в. За нея вж.: **Миланова**, А. Българско средновековие в образи. Ч. 1: Зооморфна каменна пластика от VIII до XIV век. София, 2017, с. 181, № 25.

¹⁷ **Androudis**, P. Les premières apparitions attestées de l'aigle bicéphale dans l'art roman d'Occident (XIe – XIIe siècles). Origines et symbolique. – В: Ниш и Византија. Сборник радова, Књ. XI, 2013, с. 216.

¹⁸ **Androudis**, P. Dalle avec Aigle bicéphale, en provenance del'enceinte byzantine de Trébizonde. // *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 52, 2015, 73, n. 39 [67 – 78].

¹⁹ **Eastmond**, A. Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond. Aldershot, 2004, p. 98.

²⁰ **Bollók**, Á. The Birds on the Braid Ornaments..., p. 335 пише, че „хералдичната поза на птичите фигури била популярна във Византия, където това изображение е наследство от римската епоха“.

размах на крилете. Те са разперени, но спуснати надолу и техните хоризонтални горни части са украсени с удебелявания.

Неизброимо махово оперение обточва тялото на орела от двете страни. Това не е образ на рееща се във въздуха птица с прибрани крака, а в полет към плячка, с широко разтворени крака и с пръсти със свити нокти, нарисувани под събрани в остриес големи криле.

Единият крак е показан с две сърповидни фаланги, завършващи с остри нокти, а между тях е нарисуван пръст без нокът; другият крак има три пръста с нокти, един отзад, а на известно разстояние над пръстите – остър шип.

Главите на орела имат отделни прави шии без общо начало. Под тях е показано нещо като яка за всяка от шиите във вид на кръстосани по диагонал две къси ленти в горния край на тялото. Клюновете са затворени, на лявата глава клюнът е почти прав, без извивка; на дясната – с извит надолу край, леко поотворен, без език. Очите са широко отворени, над дясното е издраскан „вежда“. Главите на птицата, особено отчетливо дясната, са увенчани със символично изобразени островърхи украси за глава с висок централен и два, по-ниски, странични върха.

Цялото тяло на птицата, което е представено с „издута“ гръд, е покрито с вълнообразни штрихи, имитиращи перушина. Клиновидният край на тялото завършва с къса опашка във вид на гребен, образуван от пет удължени и спускащи се надолу пера с нееднаква дължина. Три от тях са нарисувани със завъртулки. Горната, хоризонталната, част на птичето тяло е възпроизведена със силно подчертан размах на крилете. Той е подсилен с детайли, разположени в две линии на дясното „рамо“, завършващо с окръгление в края и спускащи надолу махови пера – леко извити настрани и събрани в остър край.

Плитко, но отчетливо издълбаната рисунка (с размери: широчина 12 см, височина 10 см; на около 160 см от нивото на пода) е разположена на източната стена, при първия прозорец от ляво на дясно, на източната екседра от южната галерия. По нейната атрибуция рисунката може да се определи като орнитоморфно изображение, символизиращо власт.

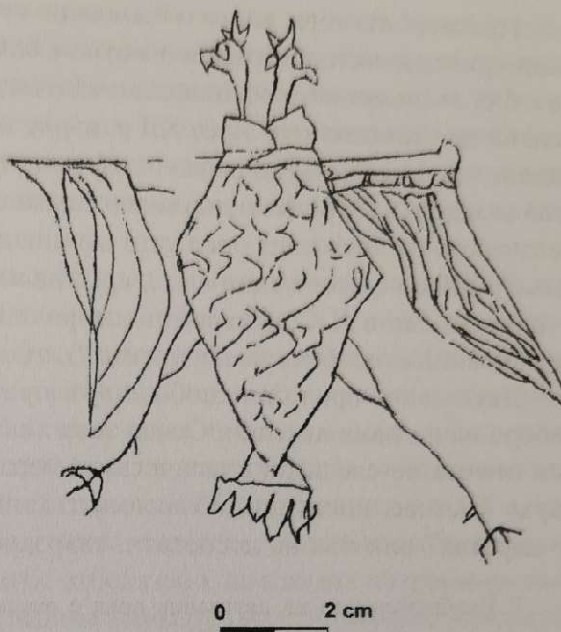

Рис. 2. Прерисовка на графита с двуглавия орел

Противно на това, което обикновено се твърди за двуглавия орел с разперени криле, древен декоративен мотив с блискоизточен произход²¹, той никога не е бил възприет като официална емблема на Византия²². В империята той се появил при Комнините²³ през XII в. върху текстил, скулптурна украса и други видове произведения, но рядко върху монети на Палеолозите, което свидетелства за малката му роля на държавен символ²⁴. Няма иконографски данни за използването на двуглавия орел като официална емблема на византийската държава²⁵. Той е по-скоро един вид „герб“ на императорската фамилия Палелолог или, както смята А. Соловьев, „по-скоро отличителен знак на първите дворцови сановници (особено на деспотите²⁶), отколкото на самия император“²⁷.

Двуглавият орел бил свободно възприеман в качеството на емблема по избора на неговия носител. Освен това локалните емблеми на старите династии никога не следвали класическите хералдични норми²⁸. Възпроизвеждан върху флагове, инсигнии, облекло и тъкани, орелът станал емблема на много царства²⁹ или пък на деспотати, свързани по различен начин с последната

²¹ Изображението на двуглавия орел с разперени криле е използвано като символ на върховна власт през XII и XIII в. от селджукските и туркомански емири на монети и каменни релефи. За това у **Androudís**, P. À propos des motifs d'allure orientale du sarcophage d'Anna Maliassenè. // *Βυζαντιακά*, 20, 2000, p. 271; **Androudís**, P. Dalle avec Aigle bicéphale, en provenance del'enceinte byzantine de Trébizonde. // *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 52, 2015, p. 69; Chapiteau de la crypte de la basilique de Saint-Démétrios. Thessalonique avec emblems de la famille des Paléologues. // *Ibidem*, 33, 2012, p. 134.

²² **Androudís**, P. À propos des motifs d'allure..., p. 271; Dalle avec Aigle bicéphale..., p. 69; Chapiteau de la Crypte..., p. 134.

²³ В частност е отбелязан като орнамент на дворцовите одежди – „отличителен знак за императорско достойнство“. Вж.: **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 124, 130, 133.

²⁴ **Grierson**, P. Byzantine Coins. London – Berkeley – Los Angeles, 1982, p. 283; Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whitmore Collection. Vol. 5. Michael VIII to Constantine XI 1258 – 1453. Part 1. Introduction, Appendices, and Bibliography. Washington, DC., 1999, p. 85; **Ousterhout**, R. Emblems of power in Palaiologan Constantinople. – In: *The Byzantine Court: Source of Power and Culture. Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Proceeding Istanbul*, 21 – 23 June, 2010. Ed. A. Ödekan, N. Necipoğlu, E. Akyürek. Istanbul, 2013, p. 89.

²⁵ **Babuín**, A. Standards and Insignia..., p. 38.

²⁶ **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 133, 155, 163.

²⁷ *Ibidem*, p. 133 (също и севастократорите), 163 с посочени примери и утвърждаване, че „по одеждите на императорите никога нямало орли“.

²⁸ **Androudís**, P. Chapiteau de la Crypte..., p. 132 – 133.

²⁹ В Западна Европа например двуглавият орел е възприет официално от император Сигизмунд Люксембургски (1410 – 1437), крал на Унгария от 1387 г., коронясан за император през 1433 г., и трайно останал като хералдична фигура на западния император. В началото на XIV в. целият Запад бил обхванат от модата на двуглавия орел, но тук гербовете с неговите изображения имали тройна функция – като знак за идентичност, знак за командване или като знак за собственост и орнаментален мотив. Срв. **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 136, 145; **Grierson**, P. Catalogue of the Byzantine Coins..., p. 85;

императорска фамилия в Константинопол³⁰. От гледна точка на хералдиката, двуглавият византийски орел никога не е включван в герб и иначе казано, той трябва да се разглежда като емблема с хералдичен характер, а не като герб на империята³¹. Според Р. Остерхут двуглавият орел вероятно трябва да се идентифицира като генерализиран символ на империята или може би на управлението, дори с неясни следи за апотеосис, т. е. емблема за власт, а не за определена персона или фамилия³².

Може да се твърди, че изображението от разглеждания графит е късно, тъй като примерите с двуглав орел се срещат често през XIV и XV в., когато този мотив се появява в детайли на фрески (по владетелски одежди), в скулптури, на монети, на обувки и други атрибути, свързани с членове на фамилията Палеолог или техни сродници³³. С една дума, той е на мода във Византия, а от началото на XV в. засяга и Западна Европа, където е знак за идентичност, собственост и декоративен мотив³⁴. От края на XIV – началото на XV в. започват да се появяват двуглави орли, чиито глави са „увенчани с корони или, доста често, с малка лилия“³⁵. Както бе отбелязано, на главите на орела са поставени тривърхи корони! Ако се вгледаме внимателно в рисунката, можем да забележим, че те имат четири камери с триъгълна форма, но при фронтални изображения, поради това че челната е високо издигната и закрива задната, на практика се виждат само три от камерите³⁶. Въпросът за това, какво следва да се види в триъгълната форма на тези камери, не е толкова лек за разрешаване.

Androudis, P. Sur quelques emblems heraldiques à Constantinople (XIIIe – XVe siècles). // *Περί Θράκης*, 2002, № 2, p. 16, 22.

³⁰ Много по-очевидна роля той играе върху монетите на българските царе, трапезундските императори и генуезката фамилия Гатилузи (господари на Митилена), които подчертавали така своята връзка с Палеолозите. За това вж.: **Solovjev, A.** Les emblèmes héraldiques..., p. 135; **Grierson, P.** Byzantine Coins, p. 283; Catalogue of the Byzantine Coins..., p. 85; **Androudis, P.** Sur quelques emblems..., p. 26.

³¹ **Solovjev, A.** Les emblèmes héraldiques..., p. 155: „... двуглавият орел, тази императорска емблема, този отличителен знак на деспотите, никога не станал траен герб на Византия“; **Androudis, P.** Sur quelques emblems..., p. 24. **Гурулева, В.** Изображение креста с четири букви „В“ на византийских монетах: эмблема империи? – В: Византия и Запад (950-летие схизмы христианской церкви. 900-летие захвата Константинополя крестоносцами). Тезисы докладов XVII Всероссийской научной сессии византистов, Москва 26 – 27 мая 2004 г. Москва, 2004, с. 19 отбелязва, че във византийската сфрагистика не съществува нито един случай на изображение с двуглав орел. А сфрагистиката се явява общоприет носител (притежател) на държавна символика.

³² **Ousterhout, R.** Emblems of power..., p. 89.

³³ **Androudis, P.** Sur quelques emblems..., p. 12 – 13, 18 – 27.

³⁴ **Сант-Мадзини, Дж.** Геральдика. История, терминология, символы и значение гербов и эмблем. Москва, 2007, с. 245 – 277.

³⁵ **Androudis, P.** Sur quelques emblems..., p. 22.

³⁶ Венецът на деспота има четири камери, докато този на севастократора представлява обръч с една арковидна челна камера. Вж.: **Атанасов, Г.** Добруджанското деспотство (Към

Най-близко до истината може би стои предположението, че камерите на тези корони напомнят по-скоро за стилизирани лилии (крин)³⁷. Естествено, те са лишени от всякакви детайли поради невъзможността да се предадат в изображение върху мрамор, на който е издраскана рисунката.

Като най-близки паралели е възможно да се посочат изображенията на корони върху главите на двуглав орел на мраморна плоча от Ватопедския манастир на Атон, вероятно XIV в.³⁸, както на аверса на медна монета на българския цар Йоан Срацимир, втората половина на XIV в.³⁹, и върху сребърния обков на мозаечна икона на св. Димитър от манастира *Санта Куара* в Сасоферато (Анкона, Италия), като обковът е изработен в Солун през XIV в.⁴⁰ Освен това определни паралели могат да се направят и с контура на короната, напомнящ в известна степен формата на лилия, върху главите на двуглав орел от: олтарен покров (ок. 1366 – 1384 г.), принадлежащ на Павел Тагарис (този артефакт вероятно произхожда от Гърция или Константинопол)⁴¹; изображение на орел върху реликварий от XV в., произхождащ от Зара⁴²; печат на Андрей Палеолог с изображение на двуглав орел в западен хералдичен стил (между 1465 – 1502 г.)⁴³, за който може да се съди по миниатюра от ръкопис в Долносаксонската държавна библиотека (Хановер), ръкопис XXVI (1520)⁴⁴; изображение на дву-

политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.). В. Търново, 2009, с. 144, 209, 216.

³⁷ Г. Атанасов посочва, че още през XII в. трилистната лилия (крин) се утвърждава като основен символ на власт и трайно се установява на владетелските корони, скиптри и сфери. Вж.: **Атанасов**, Г. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999, с. 167; **Ковачевић**, J. Средновековна ношња балканских словена: студија из историје средњовековне културе Балкана. Београд, 1953, с. 191; **Grierson**, P. Catalogue of the Byzantine Coins..., p. 92.

³⁸ **Koehne**, B. von. Vom Doppeladler. // *Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde*, 6, 1871 – 1873, LXVII, 3.

³⁹ **Радусев**, А., **Жеков**, Г. Каталог на българските средновековни монети IX – XV век. София, 1999, с. 189; **Solovjev**, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 130.

⁴⁰ През 1472 г. Николо Пероти, секретар на кардинал Висарион, му я предал в качеството на дар за манастира *Санта Куара* в Сасоферато. Вж.: **Dennert**, M. Displaying an Icon: The Mosaic Icon of Saint Demetrios at Sassoferrato and Its Frame. – In: *New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th – 15th Centuries)*. Neue Forschungen zur spätbyzantinischen Goldschmiedekunst (13.–15. Jahrhundert). Ed. by A. Bosselmann-Ruickbie. Mainz, 2019, p. 44, fig. 1.

⁴¹ **Ball**, J. Double-Headed Eagle Embroidery: From Battlefield to Altar. // *Metropolitan Museum Journal*, 41, 2006, p. 60.

⁴² **Phillips**, D. The Double Eagle. Danvers, Massachusetts, 2014, p. 66, fig. 1.

⁴³ **Τιπάλδου**, Γ. Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα. – Ἐλετηρὶς Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Γ', 1926, σ. 209. [206 – 222].

⁴⁴ Илюстрацията с печата, върху който е двуглавият орел на Андрей Палеолог, се съхранява в Долносаксонската държавна библиотека, Хановер, ркп. XXVI (1520): **Bodemann**, E. Die Handschriften der königlichen öffentlichen Bibliothek zu Hannover.

глав орел, бродиран върху покроба (1477) на Мария Асанина Палеологина от Мангуп, втора съпруга на молдовския господар Стефан II, която произхожда от фамилията Кантакузин, съхраняван днес в манастира *Путна* (Румъния)⁴⁵. Следвайки тази посока, е допустимо да се съпостави нашият графит с миниатюра на двуглав орел с монограм на Йоан VIII Палеолог (втората половина на XV в.)⁴⁶, както и с рисунка от титулния лист на Октоих първогласник (1493 – 1494) на Георги (Джордже) Черноевич, който бил отпечатан в Цетине (Черна гора)⁴⁷. Също толкова важни за сравнение се оказват изсеченото изображение върху златно скудо на Вилхелм IX Палеолог, маркграф (маркиз) Монфератски (1494 – 1518)⁴⁸, и рисунка от типографски знак (1499) на гръцкия хуманист от епохата на Ренесанса Захарий Калиерги⁴⁹.

Поглеждайки отново към образа от нашата рисунката-графит, става очевидно, че образът на орела, в частност крилете, ни насочват, както бе казано, към XIV – XV в. Сред редицата примери, които могат да бъдат посочени във връзка с това, е изображението на двуглав орел върху сребърна монета на Тертер, сечена в Дръстър през 70 – 80-те години на XIV в.⁵⁰, както и изображение на двуглав орел на суппедиона (възглавничка) под нозете на Йоан VI Кантакузин, изобразен на широко известна миниатюра (1370 – 1375), украсяваща гръцки ръкопис със съчиненията на този император (Национална библиотека, Париж, Cod. grec 1242)⁵¹, заедно с вече упоменатото изображение от печата на

Hannover, 1867, S. 330. Миниатюрата е публикувана от Сп. Ламброс (Λάμπρος, Σ. Σφραγίδες τῶν τελευταίων Παλαιολόγων καὶ τῶν περὶ αὐτοὺς. // *Νέος Ἑλληνομνημῶν*, 1, 1904, № 4, σ. 426) и по-късно е препечатана от Г. Типалду (Τιπάλδου, Γ. Εἶχον..., σ. 209).

⁴⁵ Tiron, T.-R., Atanasiu, M.-B. An Armorial Souvenir of the Byzantine Empire: The Cantacuzino (Kantakouzenos) Family's Double-Headed Eagle's Presence in Today's Romanian Civic Heraldry. // *Revista Istorică Ser. nouă*, 27, 2016, No 5 – 6, p. 476, fig. 3.

⁴⁶ Евангелие от Руската национална библиотека (Държавна публична библиотека). Санкт-Петербург, ОР. ркп. греч. 118: Лихачева, В. Византийская миниатюра: Памятники византийской миниатюры IX – XV веков в собраниях Советского Союза. Москва, 1977, с. 58. Макар и ръкописът да е създаден през XII в., голяма част от поместените в него миниатюри са с много по-късен произход. Към най-късните (втората половина на XV в.) се отнася и изображението на двуглавия орел. Вж.: Лихачева, В. Византийская миниатюра..., с. 21 – 22.

⁴⁷ Октоих първогласник. – Цетиње: Штамп. Ђурђе Црнојевић, 1494 (1493 – 1494). – 270 л. Проекат РАСТКО. Матично средиште. Библиотека српске културе. The Website: A page of Oktoih petoglasnik, printed at the Crnojevic printing house in Cetinje, 1494, л. 1r.: <http://www.rastko.rs/isk/images/oktoih_petoglasnik.html> (16 август 2020).

⁴⁸ Day, jr., William R., Matzke, M., Saccocci, A. Medieval European Coinage with a Catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge. 12 Italy (I) (Northern Italy). Cambridge, 2016, p. 862 и Tab. IX, No 147.

⁴⁹ Eastmond, A. Art and Identity..., p. 474.

⁵⁰ Атанасов, Г. Добруджанското деспотство..., с. 166, рис. 52; с. 489, табл. IX, 1 – 2.

⁵¹ Joasaphi (Joanni Cantacuseni, imp.) [Opera]. Bibliothèque nationale. Paris. Ms. Gr. 1242. 437 ll. (XIV s.), l. 5v: <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10721737k/f9.image>>

Андрей Палеолог (между 1465 – 1502)⁵², запазен, както бе отбелязано, в миниатюра от ръкопис на Долносаксонската държавна библиотека (ХанOVER), ръкопис XXVI (1520). За втори път се налага да се позовем на изображението от покрива на Мария Мангупска и на реликвария (1477) от Зара⁵³. Заедно с това не могат да бъдат пренебрегнати изображенията на двуглав орел в хералдична поза върху печат (1450) на Скендербег (Георги Кастриоти)⁵⁴ и италианска монета (края на XV – началото на XVI в.), която произхожда от Северна Италия⁵⁵. Изображенията на орли в изброените артефакти се отличават от техните византийски предшественици, присъщи за периода X – XII в., когато за образа на орела са характерни маниерните контури на крилете, утежнени с украса от листовидни мотиви. В примерите от XV в. пък крилете, излизайки по-далеч от гърдите на птицата, стават по-изтънени. В качеството на най-близки паралели и не само по отношение на птичето тяло, но и за други детайли (опашка, крака), е възможно да се посочат изображенията на двуглав орел, изпълнени в техниката сграфито на дъното на два керамични съда от средновековните крепости в басейна на Дунав, разположени на о. Пъкюл луй Соаре⁵⁶ и Дръстър (Доростол, дн. Силистра)⁵⁷ с датировка XIV в., представящи орли с широко разтворени крака и ромбовидно тяло, завършващо в долната си част с къса ветрилообразна опашка с шест пера.

Към казаното следва да се добавят няколко думи и за изображението на двуглав орел (тялото на птицата) на каменен барелеф (70-те години на XIV в.), който се намира на северната стена в притвора на храма от Хиландарския манастир⁵⁸, а също да се споменат още веднъж образите на птицата (крака, опашка) върху сребърна монета (70 – 80-те години на XIV в.) на Георги Тертер, сечена, както бе посочено, в Дръстър⁵⁹, и от печата на Андрей Палеолог

(16 август 2020).

⁵² Τηγάδου, Γ. Εἶχον..., σ. 209.

⁵³ Phillips, D. The Double Eagle, p. 133, fig. 201.

⁵⁴ Ивић, А. Стари српски печати грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици. Нови Сад, 1910, IX, № 57.

⁵⁵ Corpus nummorum italicorum. Primo tentativo di un catalogo generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia e da italiani in altri paesi. Vol. V. Lombardia (Milano), part IX. Roma, 1914, p. 128 и 132, Tab. IX (Emilia), No 18, 19 (Джанфранческо Пико, сеньор на Мирандола (1499 – 1533) № 13 – 22). Срв. Соболева, Н. Очерки истории российской символики. От тамги до символов государственного суверенитета. Москва, 2006, с. 123, рис. 5.

⁵⁶ Атанасов, Г. Добруджанското деспотство..., с. 166, рис. 50; 263, с. 489, табл. IX, 1.

⁵⁷ Пак там, с. 166, рис. 51; с. 488, табл. VIII, 3.

⁵⁸ Solovjev, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 141; Ćurčić, S. Hilandar Monastery: An Archive of Architectural Drawings, Sketches, and Photographs. // *The Princeton University Library Chronicle* 49, 1988, No 2, p. 211.

⁵⁹ Атанасов, Г. Добруджанското деспотство..., с. 166, рис. 50, 51 и 52; с. 489, табл. IX, 1–2.

1465 – 1502 г. (тяло на птицата, крака, опашка)⁶⁰. Яката в долната част на всяка шия няма точен паралел сред изображенията с двуглави орли, тъй като всички известни ни изображения са само с една обща яка, възпроизведена на упоменатия по-горе покров (1477) на Мария Мангупска, на олтарния покров (ок. 1366 – 1384 г.), принадлежал на Павел Тагарис, и образите върху дъната на съдовете в сграфито керамика от о. Пъкуюл луй Соаре и Дръстър.

В заключение от направените наблюдения следва да се подчертае, че не разполагаме с един-единствен пример, който би служил за образец на разглеждания графит от „Св. София“. Вместо това ние разполагаме с многократно изменчиви изображения на двуглав орел върху различни артефакти (печати, монети, керамика, тъкани и т. н.). На нас ни се отдава да открием понякога един, но по-често и повече елементи в изображенията на двуглавите орли, които са сходни със съответните черти на птицата от нашия графит. Всички тези рисунки са обединени от това, че те не излизат извън пределите на периода XIV – XV в.

Освен това е необходимо да се отбележи и още един детайл, а именно – шипът (шпора) в долната част на орловия крак в рисунката-графит. Така например, на фреска в черквата „Св. Богородица Левишка“ (1307 – 1310) в Призрен е изобразен двуглав орел именно с такъв елемент⁶¹. Показателно е, че дори в много по-късни артефакти, имам предвид емблеми с изображения на орли в средновековна Сърбия и в други балкански владетелски дворове, този детайл не се открива. При все това, може да се направи изводът, че влиянието на Византия и тук, и там оставало интензивно. Достатъчно е да се припомни за това, че казаният храм е изписан от гръцките зографи Михаил Астрада и Евтихий от Солун, а техният стил е близък до столичния⁶².

Под разглежданата рисунка, на неголямо разстояние, има гръцки надпис: „Торники“ (Τορνίκι). Хипотетично той би могъл да се свърже с изображения двуглав орел и с някой представител на известната едноименна фамилия с арменски или грузински произход⁶³. От XII в. тя включвала високопоставени цивилни служители, тъй като сред тях има севастократор, мегаконстабъл („велик констабъл“ – командващ конницата), паракимомен („постелник“), пи-

⁶⁰ Τηγάδου, Γ. Εἶχον..., σ. 209.

⁶¹ Šegan, M., Pantelić, D., Vujošević, S. The Church of Holy Virgin of Levis: <https://austria-forum.org/af/Geography/Europe/Serbia/Special_Information/Church_of_Holy_Virgin_of_Levis> (13 август 2020). Двуглавият орел се появил в Сърбия в началото на XIII в. Неговото изображение често се срещало на царските одежди; то се използвало като украса за одежди, флагове, печати, щитове, религиозни артефакти, скъпоценна посуда, пръстени и по декоративна скулптура. Вж.: Solovjev, A. Les emblèmes héraldiques..., p. 137 – 138.

⁶² Marković, M. The painter Eutybios – father of Michael Astrapas and protomaster of the frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid. // *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 38, 2010, с. 32 – 33.

⁶³ Kazhdan, A. Tornikios. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium. In 3 Vol. Ed. by A. P. Kazhdan; execut. ed. A. M. Talbot. New York – Oxford, 1991, p. 2096 – 2097.

керний („чашник“ – виночерпец) и мегадрунгарий („велик друнгарий“ – главнокомандващ флота). От наша гледна точка, допустимо е някой от изброените сановници от XIV в. да бъде свързан с разглежданата рисунка, макар на практика емблеми с двуглави орли да са използвали и други аристократи с ранг, по-нисък от този на деспотите и севастократорите, обозначавайки по такъв начин своята принадлежност към класата на „властимащите“ в империята на Палеолозите⁶⁴. Тук е необходимо да се напомни, че емблемата с двуглавия орел, символ на Палеологовата династия, не бива да се смята за герб: това изображение станало „отличителен знак“ на всяка власт, легитимна или не, на Балканите през XIV в.⁶⁵ По този начин се потвърждава често провъзгласяемият теоретичен постулат за многозначността на средновековната символика – в дадения случай се има предвид изображението на двуглавия орел – един от главните символи на власт. И така, разгледаните основни черти на символичното изображение на двуглавия орел потвърждават отнасянето на рисунката-графит от „Св. София“ към периода между XIV и XV в.

Струва ни се, че в орлите-графити от „Св. София“ е невъзможно да се види нищо друго, освен общо изображение, символизиращо власт или триумф на доброто. Във връзка с последното е необходимо да се припомни, че за Църквата през Средновековието орелът символизира Възкресението със специално внимание за духовното възнасяне към Бога. Най-вероятното време за появата на тази рисунка е между XII – XIII в.

В заключение може да се обобщи, че двата графита, както и стотиците други, издраскани върху стените на „Св. София“ („Ая София“), със сигурност потвърждават, че тя е била и остава привлекателно място за християни, поклонници или просто за любопитни лица. Нарисувани, в повечето случаи, от напълно неизвестни хора, те са особено важни, защото представляват непосредствена и спонтанна реакция, издавайки най-често по-искрено и по-истинско чувство.

⁶⁴ Строга регламентация за орнаментите на парадните одежди съществувала само в идеалния свят, подобно на тази, описана от Псевдо-Кодин. В качеството на пример може да се позовем на великия примикюр Йоан Метохит. Той, намирайки се на 11-о място в списъка на ранговете, наредил да го изрисуват върху икона (1363) в кафтан с двуглави орли. Казано с други думи, Йоан Метохит използвал изображението с орли в качеството на знак за власт над дарените му земи: **Банк**, А. Византийское искусство в собраниях Советского союза. Ленинград – Москва, 1966, с. 324 – 325, № 266. Й. Ковачевич посочва, че през XIV в. изображения на двуглави орли се поставяли не само по одеждите на деспотите, но и на други висши сановници – севастократори, кесари и дори на такива с много по-нисък ранг: **Ковачевич**, J. Средновековна ношња..., с. 29 – 31, 58, 62. Срв. също **Androudis**, P. Sur quelques emblems..., с. 34 – 37.

⁶⁵ **Миланова**, А. Българско средновековие в образи..., с. 98.

Рис. 1а. Рисунок-графит на одноглав орел

Рис. 2а. Рисунка-графит на двуглав орел